

TỰ ĐẶT CÂU HỎI KHI ĐỌC - HIỂU VĂN BẢN TRỮ TÌNH Ở TRƯỜNG TRUNG HỌC PHỔ THÔNG

PGS. TS. HOÀNG THỊ MAI
Trường Đại học Hồng Đức

1. Đặt vấn đề

Câu hỏi thúc đẩy và tạo nguồn lực cho tư duy; nó giúp xác định mục tiêu, chỉ ra nhiệm vụ, dẫn dắt tư duy. “Khi học sinh (HS) tự đặt câu hỏi là lúc họ tham gia tích cực vào quá trình tư duy một cách có tổ chức, có định hướng, có mục tiêu” [1].

Đặc trưng của văn bản (VB) trữ tình là sự cô đọng, mơ hồ, hàm ngôn, đa nghĩa. Tự đặt ra những câu hỏi, phán đoán, băn khoăn, thắc mắc về những điểm mập mờ của VB là một cách định hướng cho tư duy. “Tự đặt câu hỏi giúp HS nâng cao khả năng thấu hiểu, thưởng thức và đánh giá, đặc biệt là với những VB văn học khó, phức tạp”. Tuy nhiên, trong thực tế, HS chủ yếu “được mong đợi tìm ra câu trả lời” chứ không phải là đặt câu hỏi [2]. Tự đặt câu hỏi là một cách đọc tích cực cần hình thành cho HS nói chung, HS Trung học phổ thông (THPT) nói riêng.

Để dạy HS cách thức đặt câu hỏi hiệu quả, trước hết cần xác định các dạng câu hỏi phù hợp với thể loại VB cũng như đối tượng người đọc, người học. Trên cơ sở nghiên cứu lí thuyết về câu hỏi, Dự thảo Chương trình sách giáo khoa Ngữ văn THPT sau năm 2015 và đặc trưng của VB trữ tình, bài viết này đề xuất chuẩn đầu ra của việc đọc - hiểu VB trữ tình, hệ thống câu hỏi dẫn dắt HS THPT đọc - hiểu VB trữ tình. Dựa vào hệ thống câu hỏi này, HS sẽ từng bước làm quen và làm chủ các bước đọc VB trữ tình.

2. Tự đặt câu hỏi khi đọc - hiểu VB trữ tình ở trường THPT

2.1. Các yếu tố cơ bản trong tác phẩm trữ tình

VB trữ tình có các yếu tố cơ bản sau: Nhân vật trữ tình, nhân vật trong thơ trữ tình; Bối cảnh trữ tình/Tình huống trữ tình/Không gian, thời gian trữ tình; Đề tài, chủ đề, cảm hứng chủ đạo; Giọng điệu, thái độ của tác giả; Bố cục, kết cấu bài thơ; Hệ thống hình tượng, hình ảnh, biểu tượng, liên tưởng; Từ ngữ, vần, nhịp, âm thanh; Các biện pháp tu từ; Nhan đề; Tứ thơ,... Các yếu tố liên kết chặt chẽ với nhau trong một chỉnh thể nghệ thuật thống nhất. Người đọc vừa phải chia tách chúng để lí giải thấu đáo vừa phải liên kết chúng với nhau để chỉ ra chức năng, mối quan hệ giữa chúng trong việc tạo nên thế giới nghệ thuật của tác phẩm.

2.2. Chuẩn đầu ra của việc đọc - hiểu VB trữ tình ở THPT

Việc xác định chuẩn đầu ra của môn học, chủ đề, bài học hiện đang là một điểm yếu căn bản của nhà trường phổ thông Việt Nam. Để có căn cứ xây dựng các dạng câu hỏi đọc - hiểu VB trữ tình, tham khảo chuẩn đầu ra phần Đọc văn (Reading/Literary Response and Analysis) của các nền giáo dục tiên tiến và định hướng đổi mới chương trình Ngữ văn ở nhà trường Việt Nam sau 2018, chúng tôi phác thảo chuẩn đầu ra của việc đọc - hiểu VB trữ tình đối với HS THPT gồm các tiêu chí sau:

Tiêu chí 1: Xác định, lí giải, chứng minh được sự chi phối của bối cảnh xã hội, lịch sử, văn hóa; tiểu sử, con người cá nhân nhà thơ đến việc lựa chọn đề tài, cảm hứng chủ đạo, thể loại của VB;

Tiêu chí 2: Xác định được chủ đề/hệ chủ đề hoặc nội dung chính của VB, phân tích sự triển khai các chủ đề đó trong VB, chỉ ra các yếu tố chính hỗ trợ chủ đề VB;

Tiêu chí 3: Phân tích, đánh giá được chức năng, ý nghĩa của các hình tượng trữ tình;

Tiêu chí 4: Phân tích, đánh giá được chức năng, ý nghĩa của các yếu tố không gian, thời gian nghệ thuật, hình ảnh, biểu tượng, kết cấu, giọng điệu trong việc thể hiện chủ đề và tạo nên hiệu quả nghệ thuật của tác phẩm;

Tiêu chí 5: Phân tích, đánh giá được hiệu quả nghệ thuật của các biện pháp tu từ trong tác phẩm;

Tiêu chí 6: Khái quát được chủ đề tác phẩm; dụng ý, thông điệp của tác giả;

Tiêu chí 7: So sánh, đối chiếu với các tác phẩm cùng đề tài, chủ đề cùng hoặc khác loại hình để nhận ra nét độc đáo của tác phẩm, phong cách tác giả;

Tiêu chí 8: Liên hệ tác phẩm với những cảm xúc, trải nghiệm cá nhân và các vấn đề chính trị, lịch sử, xã hội, kinh tế, văn hóa đương thời để rút ra những bài học có ý nghĩa.

Đây là các chuẩn chung cho phần đọc thơ của HS bậc THPT. Mức độ khó giữa các khối lớp 10, 11, 12 là không giống nhau, nằm ở độ khó của các VB đọc - hiểu.

2.3. Các dạng câu hỏi dẫn dắt quá trình đọc - hiểu VB trữ tình

Trên cơ sở đặc trưng của VB trữ tình và chuẩn đầu ra được phác thảo ở trên, chúng tôi đề xuất hệ thống câu hỏi để người đọc có thể sử dụng như những công cụ, phương tiện tự dẫn dắt quá trình đọc - hiểu VB trữ tình. Hệ thống câu hỏi sau được sắp xếp theo logic của quá trình đọc - hiểu:

2.3.1. Nhóm câu hỏi huy động tri thức nền trước khi đọc - hiểu VB

- Thời điểm ra đời của VB? Dấu ấn thời đại và con người cá nhân nhà thơ trong VB?

- Các biến cố chính trị, xã hội, văn hóa, tôn giáo/ các trào lưu tư tưởng/ các quan niệm thẩm mỹ... của thời đại đã chi phối như thế nào đến thế giới quan, nhân sinh quan, sự lựa chọn đề tài, chủ đề, cảm hứng chủ đạo, thể loại VB?

- Cá tính con người cá nhân, truyền thống gia đình/ quê hương/quan hệ xã hội, cá nhân/tôn giáo/điều kiện sáng tác của nhà thơ có chi phối như thế nào đến sự lựa chọn thể loại, đề tài, chủ đề, cảm hứng chủ đạo... trong tác phẩm?

- Những cảm xúc, tâm trạng, hình ảnh, biểu tượng nào tôi đã trải qua có điểm giống với bài thơ này? Giống như thế nào?...

2.3.2. Nhóm câu hỏi xác định, thông điệp của tác giả; chủ đề, cảm hứng chủ đạo của bài thơ

- Bài thơ này muốn thể hiện/khẳng định điều gì? Cảm hứng chủ đạo của bài thơ?

- Thông qua bài thơ này, tác giả muốn bộc lộ, gửi gắm điều gì?

- Nhan đề bài thơ có gợi mở, hàm ý gì về nội dung, chủ đề của tác phẩm?

2.3.3. Nhóm câu hỏi xác định, nhân vật trữ tình, bối cảnh trữ tình

- Bài thơ được viết khi nào, ở đâu?
- Bài thơ nói về điều gì? Điều gì xảy ra trong bài thơ?

Diễn xuôi bài thơ như thế nào?

- Bài thơ là lời của ai? Ai đang nói với ai?
- Nhân vật trữ tình/Người nói thuộc nhóm/tầng lớp/tuýp người nào?
- Tình huống trữ tình/ Bối cảnh thời gian, không gian của bài thơ? Chọn bối cảnh này có ngụ ý gì?
- Bài thơ thuộc thể thơ gì? Thể thơ này có phù hợp với dụng ý giao tiếp của tác giả/chủ đề của VB?

2.3.4. Nhóm câu hỏi xác định cảm xúc, giọng điệu, thái độ của tác giả

- Giọng điệu chính của bài thơ (cách tác giả xưng hô, gọi tên sự vật, hiện tượng...)? Giọng điệu đó xuyên suốt bài thơ hay có sự biến đổi? Sự biến đổi (nếu có) nói lên ý nghĩa gì?

- Giọng điệu đó có chức năng, ý nghĩa gì trong việc biểu đạt tư tưởng, chủ đề bài thơ?

- Cảm xúc, thái độ của tác giả đối với nhân vật trữ tình, với vấn đề mà anh ta thể hiện?

- Giọng điệu đó gợi cho người đọc cảm xúc, suy nghĩ gì?

2.3.5. Nhóm câu hỏi phân tích, đánh giá nghệ thuật bài thơ

a) Nghệ thuật cấu trúc

- Bài thơ được cấu trúc như thế nào? Mạch cảm xúc của bài thơ được phát triển theo hướng nào?

- Mỗi quan hệ giữa các câu/đoạn/phần trong bài như thế nào: Từ đơn giản đến phức tạp? Từ bên ngoài vào bên trong? Từ quá khứ đến hiện tại? Từ không gian này đến không gian khác? Sự tiếp nối của phép ẩn dụ? Sự tiếp nối của quan hệ thuận và nghịch? Sự kết nối các yếu tố âm thanh? Theo phép suy luận logic? Theo dòng suy nghĩ?...
- Cách cấu trúc đó có ý nghĩa gì trong việc biểu đạt tư tưởng, chủ đề bài thơ?

- Tứ thơ có gì mới/ độc đáo?

b) Nghệ thuật sử dụng từ ngữ, các biện pháp tu từ

- Từ ngữ được sử dụng trong bài thơ sinh động, ấn tượng hay khô khan, thiếu màu sắc?

- Trong bài có từ ngữ nào đặc biệt? Vì sao tác giả lại sử dụng những từ ngữ đó?

- Từ ngữ nào hàm ngôn, khó hiểu? Hàm ý, ý nghĩa của nó?

- Các động từ trong bài gợi mở điều gì về hành động thơ?

- Các biện pháp tu từ nghệ thuật: Hoán dụ, đảo ngữ, điệp, đối, sự nghịch lí/mâu thuẫn, phép ngoa dụ, nói giảm nói tránh, sự châm biếm, hài hước, ẩn dụ, nhân hóa,...? Ý nghĩa, hiệu quả biểu đạt/ sự phù hợp của nó trong việc bộc lộ ý, tình của bài thơ, chủ đề tác phẩm?

- Có lời ám chỉ/bóng gió (allusion) nào không? Chúng được sử dụng với mục đích gì?

c) Nghệ thuật sử dụng hình ảnh, biểu tượng thơ

- Trong bài có hình ảnh, biểu tượng nào đáng chú ý? Ý nghĩa, hiệu quả biểu đạt/sự phù hợp của nó trong việc thể hiện nội dung, chủ đề tác phẩm?

- Các tranh, ảnh minh họa có chức năng, ý nghĩa gì?

d) Nghệ thuật sử dụng âm thanh, vần, nhịp điệu

- Nhịp điệu của bài thơ như thế nào?

- Bài thơ có quy tắc về nhịp điệu không? Quy tắc đó như thế nào? Ý nghĩa biểu đạt?

- Bài thơ có điểm gì đặc biệt về âm thanh? Có tính nhạc không? Nhà thơ có sử dụng từ tượng thanh, lập âm, điệp âm không? Ý nghĩa của chúng?

- Bài thơ sử dụng vần như thế nào? Khả năng biểu đạt?

- Có thể phân tích sơ đồ về vần (rhyme) và nhịp điệu (rhythm) của bài thơ như thế nào?

- Hiệu quả của việc sử dụng âm thanh trong việc thể hiện ý, tình của bài thơ?

2.3.6. Nhóm câu hỏi khái quát giá trị nội dung tư tưởng, nghệ thuật của bài thơ

- Chủ đề bài thơ này có thể phát biểu như thế nào?

- Thông điệp nhà thơ muốn nhắn gửi người đọc thông qua VB này là gì?

- Các biện pháp nghệ thuật có biểu đạt hiệu quả tư tưởng, dụng ý, thông điệp của tác giả không? Vì sao?

- Sức hấp dẫn của bài thơ là ở cảm xúc hay tính triết luận, trí tuệ?...

2.3.7. Nhóm các câu hỏi liên hệ, ứng đáp đồng sáng tạo

- Cảm xúc, ấn tượng chung của tôi về bài thơ này?

- Thông điệp của nhà thơ liên quan gì đến cuộc sống của tôi, giúp tôi hiểu thêm điều gì?

- Tôi thích hay không thích bài thơ này? Thích và/hoặc không thích điểm nào? Vì sao?

- Điều gì đã trải qua trong cuộc đời tôi giúp tôi hiểu hơn bài thơ này?

- Bài thơ này có nói lên một cách sâu sắc những gì tôi quan tâm và coi trọng trong cuộc sống không? Dẫn chứng những dòng cụ thể trong văn bản?

- Bài thơ có làm tôi phải tự đánh giá lại những gì đã trải qua với tôi trong quá khứ?

- Bài thơ có làm tôi thay đổi cách nhìn thế giới, cuộc đời và các mục tiêu của đời tôi?

- Bài thơ đã làm tôi thay đổi như thế nào: Thay đổi nhận thức? Gợi sự luyến tiếc? Đánh thức hoài niệm? Gây nỗi sợ hãi, hụt hẫng? Gợi ý về thái độ, lời nói, hành vi, cách ứng xử?...

Mỗi câu hỏi trên đây không nhất thiết phải có câu trả lời. Ngoài chức năng để hỏi, chúng còn là những dẫn dắt, định hướng, thôi thúc người đọc tự tìm kiếm, phân tích thông tin để có cách lí giải, đánh giá thuyết phục trong quá trình đọc. Từ đó, người đọc hình thành các kĩ năng đọc tác phẩm thơ nói riêng, tác phẩm văn học nói chung.

2.4. Thực nghiệm tự đặt câu hỏi khi đọc VB trữ tình

Để minh họa, tác giả bài viết đã sử dụng các dạng câu hỏi trên để đọc - hiểu VB *Lời ru đồng đội* của Nguyễn Duy in trong tập *Mẹ và em*, Nguyễn Duy, NXB Thanh Hóa 1987, tr.38-39. Minh họa sau đây mới chỉ dừng ở mức người đọc tự trả lời câu hỏi dưới dạng đề cương đọc - hiểu:

Đây là một bài thơ hoàn toàn mới - chưa có ai phê bình, phân tích- khi thực hiện thực nghiệm này. Nhờ có hệ thống câu hỏi hỗ trợ trên, người đọc đã hoàn toàn chủ động trong việc khám phá ra các nét nghĩa hàm ẩn của VB. Các câu hỏi trên không chỉ định hướng người đọc chú ý vào các yếu tố cơ bản của tác phẩm trữ tình mà còn gợi ý, dẫn dắt việc cắt nghĩa, lí giải hình ảnh, chi tiết. Có những câu hỏi không đòi hỏi câu trả lời nhưng là những lưu ý, nhắc nhở cần thiết về cách đọc, yêu cầu người đọc phải thông hiểu thấu đáo VB, có dẫn chứng cụ thể để củng cố và khẳng định ý kiến, suy nghĩ của mình về các vấn đề mà câu hỏi gợi ra. Đối với HS THPT, kết quả đọc - hiểu có thể khác nhưng HS sẽ tự tin, chủ động, độc lập và sáng tạo hơn trong cách tiếp cận, thưởng thức, đánh giá VB.

Bảng 1: Dạng câu hỏi đọc hiểu VB Lời ru đồng đội

Các yếu tố cơ bản của tác phẩm trữ tình	Các câu hỏi gợi ý	Kết quả/ Dàn ý đọc - hiểu
Nhân vật trữ tình, thể thơ, bối cảnh	<ul style="list-style-type: none"> - Bài thơ là lời của ai? - Nhân vật trữ tình đang nói với ai? - Tình huống trữ tình? - Bài thơ được viết khi nào, ở đâu? - Bài thơ thuộc thể gì? Thể thơ này có phù hợp với dụng ý giao tiếp của tác giả không? Vì sao? 	<ul style="list-style-type: none"> - Lời của một người lính đang thăm ru đồng đội ngũ; - Trên mặt trận; - Thể lục bát du dương, rất phù hợp để hát ru. - Người ru, người được ru và bối cảnh ru rất đặc biệt, không theo lệ thường.
Đề tài, chủ đề, cảm hứng chủ đạo của bài thơ	<ul style="list-style-type: none"> - Bài thơ muốn thể hiện điều gì? (Ru thể hiện tình cảm gì? Tại sao lại ru đồng đội? Nhan đề có gợi mở gì về nội dung, chủ đề bài thơ?) - Cảm hứng chủ đạo của bài thơ? 	<ul style="list-style-type: none"> - Nhan đề: Ru - thể hiện tình cảm yêu thương, vỗ về, chở che; ru đồng đội - tình yêu thương, sự sẻ chia, thấu hiểu... - Bài thơ thể hiện nỗi niềm thấu hiểu, sự gắn bó, sẻ chia, tình yêu thương da diết đối với những người đồng đội cùng vào sinh ra tử.
Cảm xúc, giọng điệu, thái độ của tác giả	<ul style="list-style-type: none"> - Giọng điệu chủ đạo của bài thơ? Ý nghĩa biểu đạt? - Cảm xúc, thái độ của tác giả đối với nhân vật, vấn đề trữ tình? 	<ul style="list-style-type: none"> - Vỗ về, yêu thương ó Làm nổi bật chủ đề. - Yêu thương, chia sẻ, đồng cảm.
Nghệ thuật cấu trúc	<ul style="list-style-type: none"> - Mạch cảm xúc của bài thơ được phát triển theo hướng nào: Là sự bộc lộ diễn biến tâm trạng hay theo hướng một câu chuyện? Ý nghĩa? - Tứ thơ có gì mới/ độc đáo? 	<ul style="list-style-type: none"> - Là sự bộc lộ diễn biến tâm trạng, suy tư của tác giả. - Ru những con người dũng cảm, can trường.
Nghệ thuật sử dụng từ ngữ, các biện pháp tu từ	<ul style="list-style-type: none"> - Từ ngữ trong bài thơ sinh động hay khô khan, thiếu màu sắc? - Từ ngữ nào đặc biệt? Vì sao tác giả lại sử dụng nó? - Từ ngữ nào hàm ngôn, ám chỉ? Hàm ý, ý nghĩa của nó? - Các động từ trong bài gợi mở điều gì về hành động thơ? - Các biện pháp tu từ nghệ thuật? Hiệu quả biểu đạt của nó? 	<ul style="list-style-type: none"> - Từ ngữ thiếu màu sắc - như giấc ngủ nhọc nhằn của người lính. - Từ ngữ đặc sắc, hà m ngôn: nghe sợi tóc bạc trên tay mình - cuộc đời chinh chiến triển miên, mỗi sợi tóc bạc là một nhân chứng sống, tuổi xuân trôi qua trong lửa đạn... - Biện pháp điệp từ ngữ: ngủ đi bạn, ngủ đi anh, ngủ ngon, hành quân xa...- Tạo thêm nhịp êm ái cho lời ru.
Nghệ thuật sử dụng hình ảnh, biểu tượng thơ	<ul style="list-style-type: none"> - Hình ảnh, biểu tượng nào đáng chú ý? Ý nghĩa, hiệu quả biểu đạt/sự phù hợp của nó trong việc thể hiện nội dung, chủ đề tác phẩm? 	<ul style="list-style-type: none"> - Hình ảnh đặc sắc: ngủ gối lên tay mình, ngủ cầm chùng suốt đêm thành quen, nghe sợi tóc mình bạc, trái tim đập ở cổ tay, bụi đường trắng tóc thanh niên... - Mô tả xúc động nỗi nhọc nhằn, gian lao, sự hi sinh thầm lặng của những người lính dọc đường trường chinh dằng dặc.
Nghệ thuật sử dụng âm thanh, vần, nhịp điệu	<ul style="list-style-type: none"> - Nhịp điệu của bài thơ nhanh hay chậm? - Điểm đặc biệt về âm thanh, tính nhạc? Có sử dụng từ tượng thanh, lặp âm, điệp âm không? Ý nghĩa? - Bài thơ sử dụng vần như thế nào? Khả năng biểu đạt? 	<ul style="list-style-type: none"> - Nhịp chậm - phù hợp với điệu ru. - Giàu tính nhạc: Nhịp 6/8 đều đều, lặp nhiều từ ngữ, vần bằng, thanh bằng trải dài - lời ru êm đềm, tha thiết.
Khái quát giá trị nội dung tư tưởng và nghệ thuật của bài thơ	<ul style="list-style-type: none"> - Chủ đề bài thơ có thể phát biểu như thế nào? - Thông điệp của nhà thơ? - Các biện pháp nghệ thuật có biểu đạt hiệu quả tư tưởng, dụng ý của tác giả không? 	<ul style="list-style-type: none"> - Thông qua lời ru, tác giả thể hiện nỗi niềm thấu hiểu, sự gắn bó, sẻ chia, tình yêu thương da diết đối với những người đồng đội từng vào sinh ra tử dọc đường trường chinh gian khổ vì nền độc lập, thống nhất đất nước.
Liên hệ, ứng đáp đồng sáng tạo	<ul style="list-style-type: none"> - Cảm xúc, ấn tượng chung về bài thơ này? - Điều gì đã xảy ra trong cuộc đời tôi giúp tôi hiểu hơn bài thơ này? - Thông điệp của tác giả gợi cho tôi suy nghĩ gì đến cuộc sống của tôi? - Bài thơ có làm tôi phải đánh giá lại những gì đã xảy ra với tôi trong quá khứ? - Bài thơ có làm tôi thay đổi nhận thức về cuộc đời và các mục tiêu của cuộc đời tôi? ... 	<ul style="list-style-type: none"> - Xúc động?... - Những đêm mất ngủ?... - Tôi được sinh ra, lớn lên, hưởng thụ cuộc sống hòa bình từ những hi sinh, nhọc nhằn của cha ông... - Tôi đã đòi hỏi quá nhiều ở cha mẹ? sống lười biếng, ích kỷ và vô tâm? quên công ơn của các thế hệ cha ông?... - Tôi muốn sống khác, có trách nhiệm hơn với bản thân, gia đình, những người xung quanh...

(Xem tiếp trang 55)